

ЗА ЕДНО ДВОЙНО СВЕТИЛИЩЕ В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Дияна Иванова

На територията на Североизточна България сред мюсюлманите откриваме един единствен случай на почитане на жена-светица. Нейното теке се намира в с. Момино, разположено недалеч от Търговище. Някога то е тънело в зеленината и прохладата на вековни гори. Днес текето се издига непосредствено до пътя, който води към селото. Отминалите векове изменили твърде много околността, но въпреки всичко тя продължава да обгръща светилището с тайнственост и мистичност, да води към размисъл и самовглъбение всеки посетител.

Не знаем кога е възникнало това светилище. Дълго време то е останало незабелязано от минаващите от тук пътешественици и учени и за първи път е споменато от Каниц.¹ Непознато е и името на селото — Момино /Къзъна теке/. То отсъства от регистрите за този регион, а на географските карти е отбелязано едва след 1878 г. Ако се доверим на каменния надпис, поставен на мястото на някогашен по-стар, наскоро над вратата на тюрбето, както и на запазените сред местното население предания и легенди, то градежът на текето трябва да отнесем към края на XVI век. Основание да приемем тази датировка ни дава и фактът, че това е времето, когато в общи линии завършват онези демографски и етнорелигиозни процеси, които променят облика на Североизточна България, превръщайки я в средище на опозиционния ислям. Като резултат, именно тогава възникват и повечето от мюсюлманските обители, сред които са и двете най-големи и почитани светини — текето на Демир баба край Свещари, Разградско и това на Ак Язълъ баба край Оброчище, Добричко. На този етап от проучванията поставеният въпрос остава все още открит. Неговото решаване се затруднява и от липсата на сигурни данни за първоначалния архитектурен облик на текето от с. Момино. През 1856 г. Каниц го описва като неголяма постройка, в която се намира покритият с килими гроб на светицата, осветен от пламъка на свещите.² Днес текето заема много по-голяма площ и представлява обширен ограден комплекс, включващ различни по големина и предназначение сгради.³ Входът му е от юг, като непосредствено до него, вдясно, се издига дървена беседка, а под нея — белокаменна чешма. До източната страна на оградата

се намира старият имарет — дълга, ниска каменна постройка, която разполага с отделни помещения за мъжете и жените, и с малко килерче, в което се пазят съдовете, необходими за обредите. Тъй като в текето идват много гости, сега се строят нови сгради вдясно от текето, които трябва да поемат функциите на друг имарет. Една от тях е долепена непосредствено до гробницата и я дублира изцяло в архитектурен план. Вляво от тюрбето наскоро е издигнат солиден навес, който събира хората при курбан. Последният се приготвя под стария навес, залепен до задната стена на някогашния имарет. Трите му страни се заемат от множество малки огнища, обединени в отделни групи чрез три комина. Тюрбето на светицата, изградено също неотдавна, заема централно място в комплекса. Издигнато е върху каменна основа, която изравнява наклонения терен. Малка дървена порта и няколко стръмни стъпала водят посетителя към широка тераса, боядисана в зелено, чиято покривна конструкция от турски керемиди се носи от четири дървени, красиво оформени колони. Двукрила врата с дърворезба и каменен надпис на арабица закрива погребалната камера. Вътре в нея, в посока изток-запад, е разположен гробът на светицата, обвит със зелено сукно и отрупан с богати и разнообразни дарове. От двете му страни стоят високи метални свещници, по които горят лоени свещи. Светлината идва и от трите прозореца, разположени върху източната и южна стена, всички окичени с шарени парцалчета, каквито има и по клоните на дърветата около текето. Дървеният под на тюрбето е застлан с пъстроцветни килими и черги, но най-богатото са отрупани с дарове стените. По тях висят килим, детски и женски дрехи, кърпи, литографии, снимки и дори булченски рокли. Съществува поверие, че ако вземеш нещо оттук, вратата пред теб ще се затвори и ще останеш завинаги заключен вътре. Тишина, спокойствие и загадъчност царят навсякъде тук. Те откъсват човека от делничното, предавайки го на мигове на съзерцание и забрава. Такъв е вечният дом на светицата от с. Момино. Неясен и тайнствен е и нейният образ, запазен в легендите. Най-старата от тях е записана от Каниц.⁴ Според тогавашния пазач на текето, дервишът Хаджи Мехмед, в този молитвен дом почиват останките на Фатме, мюсюлманска светица, родена в близкото село Дауглар /днешно Давидово/, която била избрана от самия Аллах и години наред вършела невиджани чудеса, спечелили ѝ уважението не само на обикновените хора, но и на най-прочутите мюсюлмански светци. Още приживе тя предсказала, че след смъртта ѝ в близката гора ще възникне теке, в което цели четири века вярващите ще намират лек, изцеление и утеха. Днес никой от с. Момино не помни тази легенда. Забравено е и името, което сочи Каниц. Мюсюлманите от селото разказват следното:⁵ В близкото село Давидово растяла чудно хубава девойка. Наричали я Зюфрие. Една вечер в дома ѝ пренощували двама пътника. На другия ден, преди да си тръгнат, те поискали да направят обедната

си молитва. По-възрастният поръчал на момичето да хвърли водата, с която извършили ритуалното измиване, на място, където човешки крак не стъпва. Дълго търсила Зюфрие такова място, но не го намерила и за да изпълни заръката на своя гост, изпила водата. А тя не била обикновена, защото тайнствените пътници били пратеници от самия Аллах. Не минало много време и девойката започнала да линее. Един ден тя внезапно изчезнала. Търсили я навсякъде, но никъде не я открили. Веднъж двама ловци от Давидово отишли в гората, където се издига днес с. Момино, на лов. Часове наред бродили, но не видели никакъв дивеч и едва по обяд забелязали една сърна. Когато вдигнали пушки да я прострелят, видели, че от нея суче прекрасна девойка, в която ловците познали изчезналата Зюфрие. Те веднага се върнали в родното си село и разказали всичко на родителите ѝ, които отишли и я открили на посоченото място. Дълго увещавали те своята дъщеря да се прибере у дома, но тя не се съгласила. Поискала от баща си на това място да ѝ построят теке, за да си основе едно ново село. Той се съгласил, повикал майстори и градежът започнал. Текето се правело от големи дъбови греди, които извличали от вековната гора. Казват, че и до днес по една от тях личат пръстите на Зюфрие, затова и хората си откъртват парченце от нея като вярват, че то има лечебна сила. Когато текето било готово, Зюфрие взела от баща си бастуна, мушнала земята и от нея бликнала бистра и студена вода, а след това отново изчезнала и повече никой не я видял. В памет на дъщеря си бащата се преселил тук и така възникнало с. Момино. Казват, че нарекли селото на името на самото теке — Къзъна теке в чест на Зюфрие и нейната майка /къз — момиче; ана — майка/. Според нас името на този молитвен дом, а оттук и на самото село трябва да се потърси в друга посока. В него се изявява по-скоро връзката, която съществува в съзнанието на хората, между Зюфрие и останалите светци от североизточна България, наричани най-често баба̀. За вярващите понятието баба̀ присъства не толкова със своята религиозна натовареност, показваща мястото на дервиша в йерархичната структура на съответния орден, колкото отразява отношението на хората към светците, упованието и почитта към тях. Навярно затова и мюсюлманите от Момино нарекли аналогично своята светица Анна. Посочената легенда поставя Зюфрие в структурата на мюсюлманския пантеон от североизточна България, защото независимо от разноликостта на запазените предания и легенди за отделните светци, съществуват общи универсални мотиви, обединяващи техните образи. Те ги представят като създатели и покровители на селищата и молитвените домове, като повелители на земните сили и чудотворци, като изцерители и дарители на вода. В разказите прави впечатление стремежът да се изтъкне връзката между светците — пряка /кръвна, каквато е в Лудогорието/ или косвена, предадена най-често

чрез избора на светеца, както е в някои от легендите за Али дедè и Демир бабà, представящи ги за ученици и преки последователи и приемници на Ак Язьль бабà и в легендата от с. Момино, според която Зюфрие придобива чудните си способности едва след посещението на двамата свети мъже. Малко по-различни са легендите, запазени сред българите. Последните вярват, че девойката, заровена тук, е българка и като доказателство за това сочат вързопа с дрехите ѝ от зелено сукно, макар че никой не го е виждал, както и посоката на гроба: изток — запад. За християните от Момино девойката не е светица, но те я почитат и уважават, защото вярват, че е надарена с необикновена сила. Ето разказът, запазен сред тях:⁶ В Давидово живеела девойка, която била много красива. Една вечер тя изчезнала. Тръгнали родителите ѝ да я търсят в околността. Веднъж, като пътували към поредното село, излязла страшна вихрушка, която вдигнала каруцата във въздуха, завъртяла я и всичко в нея се разхвърчало на различни страни. Там, където паднали хората или различните части на колата, възниквали нови села. В днешното с. Рàлица паднала ралицата на каруцата; в с. Окчилар — окàта. Най-възрастният мъж от семейството основал селата Подгорица, Лиляк и Божурка и оттук потеглил отново на път, но скоро останал без сили и издъхнал в гората край сегашното с. Братаново. И до днес тази местност носи името Бобà Кондù. Гората тук, в която растат вековни дървета, се смята за свещенна и всяка година, първата неделя на м. юли, в нея се прави голям курбан за здраве и късмет от местното мюсюлманско население. Родителите на момичето паднали край днешното с. Момино и тук открили дъщеря си. Вечер тя се приютявала в голямата хралупа в корените на вековен бук край реката, а сърничка я хранела с млякото си. Майката поискала на това място да се съгради манастир, около който много скоро възникнало едно ново село. Направила и голяма бяла чешма, от която течала бистра и студена вода винаги, дори и във време на най-голяма суша.

Разминаването между разказа, предаден от Каниц и легендите, чути от нас неотдавна в с. Момино, ни дават основание да предположим късния произход на днешните предания (ориентировъчно след 1856 г.) и да приемем, че те са резултат от трансформирането на по-стари спомени, зад някои от които може би се крие истинско събитие.

Във връзка с това възниква и трудността при изясняване на въпроса доколко светицата от Момино е реална историческа личност. Имаме основание да предположим, че светците от североизточна България са действително съществували хора — водачи на дервишки ордени и основатели на нови селища и центрове на мюсюлманска духовна пропаганда, които след смъртта си получават ореола на светостта и се превръщат в нужните посредници между хората и върховния бог. Логично възникват и легендите за

с. МОМИНО
с. КЪЗАНА ТЕКЕ

тях, които трябва да спечелят доверието на вярващите и да привлекат повече поклонници, като по този начин се оформят и легендарните образи на светците. Предположението би могло да се отнесе и към конкретния случай, без да смятаме въпроса за напълно решен.

От дистанцията на времето е невъзможно да се проследи и разкрие и етническата принадлежност на първоначалния културен пласт в легендите. Безспорно в тях позират древни мотиви, които ни отвеждат към първичномитични култови образи и представи. Така например, мотивът за даряването на водата, първият и вечен елемент в творението на света, присъства във всяка обредна система и заема централно място, тъй като водата се свързва с представата, че тя бележи границата между двата свята и като преодолява пространствено-времевите измерения, се превръща в проводник на магическа сила.⁷ Оригинален е и мотивът за разпадането на колата, от чиито части възникват нови селища. Опозицията кола/колесница/, пряко свързана със соларните богове — вихрушка, носител на тъмни сили, ни отвежда към разказа за раждането на реда от извечния хаос, т. е. към мита за миротворчеството.⁸ Много от древните мотиви са общи за развитието на фолклора на един ранен етап от религиозно-културната история на редица източни и балкански народи. Важен е и фактът, че през XIV—XIX в. в североизточна

България си дават среща и съжителстват продължително време две системи, каквито са народният силям и народното християнство, което предопределя до голяма степен и тяхното взаимно влияние. А не бива да забравяме, че моментът, в който възникват легендите от Момино, е вече време, в което разколебаването във вярата в реалността на митологичните образи води до отпадането им от мирогледната система и превръщането им в чисто художествени образи с естетическа същност, които остават да битуват в народното творчество и преминават много по-лесно от една фолклорна система към друга.⁹ Ето защо, всяко посочване на християнския или мюсюлманския произход на легендите от Момино не може да бъде напълно доказано и остава в сферата на хипотезите.

Средоточие на религиозния живот в Къзъна теке е поддържането на култа към мюсюлманската светица. Нейният молитвен дом се посещава от мюсюлмани сунити /каквито са мюсюлманите от Момино/, от казълбаши и дори от цигани. Тук идват хора от близки и далечни краища на страната — от Добруджа, Лудогорието и Балкана, от Южното черноморие. По традиция мюсюлманите посещават текето в понеделник, четвъртък или събота. Влизайки в тюрбето, те обикалят гроба на светицата и отправят към нея своите молитви, палят свещи и оставят богати дарове. Тук вярващите търсят изцеление, затова и вземат пръст от гроба и парченце дърво от гредата в някогашния имарет за лек, мият се с водата, която тече край светилището и връзват парчалчета по прозорците на тюрбето и клоните на околните дървета. В миналото на юг от текето, в дерето на реката, растял вековен бук, в чиято хралупа според легендата светицата намирала подслон. Затова и всички посетители, когато дойдели в Момино, първо се провирали през горните на бука за здраве и късмет и връзвали по клоните му кърпички със същите наричания и едва след това се отправяли към тюрбето. Централно място сред обредите, които се извършват в Къзъна теке, заема курбанът. Последният се прави за излекуване на болести, за щастие и сполука, за сбъждане на определено желание. Всичко, което се върши в този култов комплекс, има своя дълбок и тайнствен смисъл както за отделния индивид, така и за целия колектив, защото е свързано с опозицията живот — смърт. Наследено от предходните столетия, то отразява разбиранията на хората за света и природата в една отдалечена от нас епоха. Допреди петдесетина години светилището в Момино е било двойно и се е посещавало и от християните от селото. Утраквистичния си характер то придобива едва след Освобождението, когато в малкото турско селце, което се състояло от 55 къщи,¹⁰ разположени около текето, идват български преселници от Одринска Тракия и Кюстендилско. Години наред християните посещавали молитвения дом в Момино и извършвали същите ритуали. Само курбаните си продължавали да

правят вкъщи по християнски обичай. Затова и когато преди няколко години Мария Илиева Нестерова /57-годишна/ решила да даде курбан за здравето на дъщеря си на текето, всички от селото се учудили. На курбана били поканени и българи, и турци. Този единичен случай, регистриран при проучванията ни на двойните светилища в североизточна България, е твърде важен и интересен. Безспорно, до голяма степен според нас той е резултат от вярванията и вижданията на един отделен човек, но едновременно с това в него прозират и онези трайни черти от народопсихологията на българина, които изграждат неповторимия облик на нашия народ и до голяма степен ни дават обяснение за причините, довели до появата и развитието на утраквизма в разглежданата област. В нашата историография двойните светилища се разглеждат обикновено като следствие от синкретизма на Бекташийския орден и криптохристиянството на новоприелите мюсюлманската вяра християни. В изследванията не се подлага на съмнение тезата за приемствеността, която съществува между мюсюлмански молитвен дом и християнски храм, като се приема, че текетата се строят на места, на които преди това е имало християнски манастири или църкви. Много са преданията, които говорят за това, но нито едно от направените археологически проучвания не подкрепя тези сведения. Изследванията в североизточна България дават основание, като ранно утраквистични да се посочат малка част сред двойните светилища в Южна Добруджа, Лудогорието и Герлово — това са култовите средища в Свещари, Избул, Ябланово и на нос Калиакра. Останалите утраквистични светилища възникват значително по-късно — XVIII и най-вече в XIX век. Тяхната поява не може да се обясни по посочения вече начин. Той не дава отговор и на въпроса защо българите посещават и онези мюсюлмански средища, в които не съществува съответствието мюсюлмански-християнски светец, както е в селата Струйно и Пчелина, Шуменско; Йонково — Разградско и Момино — Търговицко. Единствено в Момино сред българите битуват легенди, които отстояват българската принадлежност на светилището. Но историята на селището, сведенията на Каниц, както и липсата на равностойно съответствие мюсюлманска-християнска светица говорят в полза на първоначалния мюсюлмански характер на текето. В посочените случаи възникването и развитието на утраквизма у нас би трябвало да се разглежда като резултат от късните миграционни движения на българското население с посока североизточна България, които водят до етнодемографски промени с обратен знак в турските села. Българите преселници носят със себе си явно и култа към оня светец, когото са почитали години наред по родните си места и идвайки в селата, в които вече има молитвени домове, те налагат постепенно този култ или частично усвояват с течение на времето съществуващите светилища, като възникват и леген-

ди, които трябва да обяснят светостта и силата на тези места и да обосноват правото на християните да ги посещават. В такъв смисъл утраквистичните храмове могат да се приемат не толкова като плод на съзнателната и целенасочена политика на централната османска власт, колкото като следствие на взаимопроникването на две различни религии, границите между които на места постепенно са заличени от времето и условията на съвместно съжителство на християни и мюсюлмани.

Повечето от двойните светилища вече не съществуват. Отдавна изоставени от своите обитатели, те бавно запустяват, рушат се и потъват в забрава. Къзъна теке като че ли остава незасегнато от времето. Нещо повече, днес то преживява своя нов подем и разцвет.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Kanitz, F. *Dunau-Bulgarien und der Balkan*. Bd. 2—3, L., 1880, S. 295—296.

² *Ibid.*, S. 296

³ Данните се публикуват за първи път. Събрани са при проведената от нас на 7 и 8. 07. 1993 г. в с. Момино експедиция.

⁴ Kanitz, F. *Op. cit.*, S. 295.

⁵ Информира Анифе Билял от с. Момино, родена 1924 г. Легендата е записана от Лияна Иванова на 8. 07. 1993 г.

⁶ Информират Димитър Христов, роден 1910 г. и Йорданка Георгиева Чанкова, родена 1921 г. от с. Момино. Легендата е записана от Дияна Иванова на 8. 07. 1993 г. Сред местното българско население легендата се среща в повече варианти, отликите между които обаче са несъществени и се дължат според нас на различната интерпретация, а до голяма степен и на избледняването на спомените у по-старото поколение.

⁷ Георгиева, Ив. *Българската народна митология*. С., 1983, с. 88.

⁸ Маринов, Д. *Народната вяра и религиозните народни обичаи*. — В: Избрани произведения, т. 1, С., 1981 г., с. 200—202; Купър, Дж. *Кратка илюстрирана енциклопедия на символите*. С., 1993, с. 91—92.

⁹ Вж. Георгиева, Ив. *пос. съч.*

¹⁰ Kanitz, F. *Op. cit.*, S. 296.